

Szín – játék – költészet

Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére

Szerkesztette

•

Czibula Katalin

Demeter Júlia

Pintér Márta Zsuzsanna

Partium Kiadó – Protea Egyesület – *reciti*

Budapest • Nagyvárad
2013

A kötet megjelenését az OTKA 83599. számú programja,
a Partiumi Keresztény Egyetem és
a Lectio Kulturális Egyesület támogatta.

A borító a *Kilianus* (Kolozsvár, 1767) című színlap felhasználásával készült
Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Győr, G. XXIII. 2. 11. 58.

Fotó: Medgyesy S. Norbert

Szerkesztette:

Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5
Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

Köteteink a *reciti* honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

OMAGIU. Kilián István

Szín – játék – költészet: tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István
tiszteletére / szerkesztette: Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta
Zsuzsanna. - Oradea: Partium; Budapest: Protea Kulturális Egyesület, 2013
ISBN 978-606-8156-45-3; ISBN 978-963-7341-95-3

I. Czibula, Katalin (ed.)

II. Demeter, Júlia (ed.)

III. Pintér, Márta Zsuzsanna (ed.)

008

ISBN 978-606-8156-45-3

ISBN 978-963-7341-95-3

Kiadja a Partium Kiadó, a Protea Kulturális Egyesület és a *reciti*,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Bánffi-Benedek Andrea

Tördelte: Hegedüs Béla

DARAB ÁGNES

„*Non nasci optimum*”

(*Plin. Nat. hist. VII 4.*): Egy gnomikus toposz vándorútja*

Stephano Kilian octogenario

„Nem születni a legnagyobb boldogság, de a második / Megszületve hamar megint / Visszasüllyedni ahonnan jöttünk.” – énekel a Kar Sophoklés utolsó, már csak a költő halála után négy évvel bemutatott (Kr. e. 401) tragédiájában, az *Oedipus Kolónosban* harmadik stasimónjában.¹ Ez a nagy jövőjű gnóma, amely már a 6. századi elégiikus, Theognis egyik töredékében is költői megfogalmazást kapott,² nemcsak a thébai Oidipusnak tragédiák sorozatával, még a halála előtti utolsó óráit is megkeserítő tapasztalatokkal kísért életútjának a tanulságaként hangzik el, hanem az emberélet általános érvényű jellemzéseként. A születéssel kezdődő, majd az öregkorban tetőző, keservekkel teli életút képe egyben szívszorító búcsúja Sophoklésnak is, aki maga is megtapasztalta, amit a Kar a folytatásban énekel (1235–1240): „míg a legutolsó,/míg a lenézett, / Koldus, erőtlen, árva öregség / Eljön, az átkok elöntenek, és a / nyomorúság veled hál.”

Hérodotos *A görög-perzsa háború* című történeti munkájának egyik leghíresebb részletében, amikor Lydia királya, Kroisos arról faggatja a föld számos vidékét beutazó Solónt, hogy ki volt a legboldogabb ember, akivel valaha találkozott, a hét legbölcsebb egyikeként is számon tartott athéni – második helyen – Kleóbist és Bitónt nevezi meg.³ A testvérpár arról vált híressé, hogy amikor anyjukat, az argosi Héraion papnőjét az istennő ünnepén szekéren kellett a szentélybe vinni, de az ökrök nem érkeztek meg időben a legelőről, a fiúk magukat fogták igába és húzták a szekeret, így téve meg a 45 stadionnyi (kb. 8,3 km) utat. A büszke anya azt kérte az istennőtől, hogy fiainak a lehető legjobb sorsot juttassa. Az áldozati lakoma után a fiúk a templomban elszenderedtek, és soha többé nem ébredtek fel. Miként Hérodotos írja: „... a legszebb vég jutott nekik osztályrészül. S az isten az ő személyes példájukkal mutatta meg, hogy az embernek jobb meghalni, mint élni.”

* A tanulmány az OTKA K81619 pályázatának támogatásával, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1–2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ SOPHOKLÉS, *Oedipus Kolónosban* 1224–1226, Babits Mihály fordítása = *Szophoklész drámái*, szerk., jegyz., utószó BOLONYAI Gábor, Bp., Osiris, 2004 (Osiris Klasszikusok).

² THEOGNIS frag. 425–428.

³ HÉRODOTOSZ, *A görög-perzsa háború*, ford., jegyz., utószó MURAKÖZY Gyula, Bp., Európa, 1989, 1, 31, 3.

Hérodotos tehát – a tragédiaköltőhöz hasonlóan – példázattá, paradigmává formálta az anekdotát. Sophoklés az egyes ember életéből vonta le az örök érvényű, keserű konklúziót, és adta meg annak gnomikus megfogalmazását, kiterjesztve annak érvényét minden ember életének egészére. Kleobis és Bitón története a Hérodotos-szövegben azonban illusztrációként funkcionál. Az istenség *διέδεξέ* = megmutatta, feltárta, világossá tette az életbölcsséget. Sophoklés művében a gnóma Oidipus iszonyatos sorsának a summázata, amely tökéletes példázata az emberélet keserves útjának: a csecsemőkor kiszolgáltatottságával kezdődő, majd a felnőtt korban folyton szaporodó szenvedéseknek, amelyek a megint csak kiszolgáltatott öregkorban kulminálnak. Mindezt zárja le a halál, amely ezért tűnik fel megváltásként.

Az ún. *Kleobis és Bitón*, Kr. 580. körül, Delphoi, Régészeti Múzeum

Hérodotos történeti munkájában Kleobis és Bitón korai halála a gnóma illusztrációjaként tér vissza. Az ifjakat életükben és haláluk után is nagy tisztelet övezte, amelynek kifejezéseként az argosiak szobrot állítottak nekik Delphoi szentélyében.⁴ Ebben a történetben visszajára fordul a gnóma sophoklési értelmezése: a korai halál nem megváltás a tragédiákkal teli élettől, hanem jutalom: a közösség tiszteletét és az istenség jóindulatát kiváltó

⁴ HÉRODOTOSZ, 1, 31, 3: „Az argosziak elkészítették és felajánlották szobrukat Delphoiban, mint a legkiválóbb férfiakét.”

élet elismerése és a legnagyobb jutalomban részesítése, és pedig a „jó tett helyébe jót várj” optimizmusával. Cicero *Tusculumi eszmecsere* című filozófiai traktátusának egyik fontos témája élet és halál összefüggésének megítélése, az ember viszonyulása a halálhoz. Ennek háttérben az a narrátori szándék húzódik meg, hogy az ember megszabaduljon mindattól – köztük a halálfélelemtől –, amelyek akadályai a boldog életnek. Cicero szerint a boldog élet egyenlő a *virtusszal*, amely a lélek állandó, harmonikus állapota.⁵ Az öt könyvből álló fiktív párbeszéd első könyvében, a halál megvetéséről tartott beszéd zárásaképpen példák sorát idézi arról, hogy a halál az istenek adománya, az emberek istenektől kapott menedéke, ahová minél előbb megérkezünk, annál szerencsésebbek vagyunk.⁶ Az *exemplumok*at ugyancsak Kleobis és Bitón történetével kezdi, majd a delphoi Apollón templom építészeinek – a történet sémáját tekintve hasonló – esetével folytatja (az isten jutalma ez esetben is az örök álom), végül fordított kronológia szerint haladva, Silénos és Midas király történetével zárja. Ebben a mítosz időtlenségébe vesző, ezért archetipikusnak tekinthető változatban Midas elfogta Silénost, aki a szabadulásáért cserébe megtanította a királyt az élet legnagyobb igazságára: „docuisse regem non nasci homini longum optimum esse, proximum autem quam primum mori”.⁷ Ez a gondolat még az ókeresztény Lactantius elmélkedésében is visszatér,⁸ éppen Ciceróra hivatkozva, azonban már ellenpéldaként: annak az *exemplum*aként, hogy még a legbölcsebb pogány gondolkodók is milyen tévesen vélekedtek – ez esetben – a halálról.

A gondolat tehát, amely szerint az élet a legnagyobb büntetés, a halál megváltás, a legnagyobb boldogság pedig meg sem születni, már a történeti idő előtt, a mítoszban megfogalmazódott (Silénos–Midas). Gnomikus/szentenciózus megfogalmazása folyamatosan visszatérő toposza a görög-római irodalomnak a Kr. e. 6. századtól (Theognis) a klasszikus (Sophoklés) és késő klasszikus (Aristotelés) koron át, a római köztársaság (Cicero), majd császárság (Plutarchos) évszázadai után a kora kereszténységgel (Lactantius) bezárólag. A kontextus mindig más, amely azonban csupán árnyalja a bölcsesség tartalmát, annak lényegén nem változtat. A szöveghelyeknek az is közös vonása, hogy nem adnak magyarázatot arra, honnan e keserű tapasztalat. Miért írja fölül a sok keserűség az élet oly sok szépségét, oly annyira, hogy a gnóma minden kor emberének örökérvényű alapelvként mutatja fel az elutasító viszonyulást az élethez, és a boldog elfogadását, sőt kívánását a minél korábban érkező halálnak. Ebből a szempontból is különleges helyet foglal el a toposz irodalmi vándorútjának egy tudomásom szerint nem számon tartott, további előfordulása, amely az idősebb Plinius *Naturalis historiája* VII. könyvének 4. caputjában olvasható. A szöveggörnyezet, amely a vizsgált sententiával zárul, a következő:

Az első hely joggal jut az embernek, mert a nagyszerű természet – úgy tűnik – minden mást érte teremtett, ellenben ennek a nagy adományának kegyetlen ára

⁵ HAVAS László, *Marcus Tullius Cicero. A szintéziszeremtő, a latin nyelvű filozófia alapjainak megteremtője* (Kr. e. 106–43). = MARCUS TULLIUS CICERO, *Tusculumi eszmecsere*, ford. VEKERDY József, Bp., Allprint, 2004, 305–306.

⁶ MARCUS TULLIUS CICERO, *Tusculanae disputationes* 1, 113–114.

⁷ *Tusc.* 114: „megtanította a királyt arra, hogy az embernek az a legjobb, ha meg sem születik, a második legjobb pedig, ha minél hamarabb meghal.” = MARCUS TULLIUS CICERO, *Tusculumi eszmecsere*, ford. VEKERDY József, Bp., Allprint, 2004, 69. A kijelentést PLUTARKHOSZ elbeszélése szerint (*Moralia* 115b-e) ARISZTOTELÉSZ is (frag. 44. Rose) Szilénosznak tulajdonította.

⁸ LUCIUS CAECILIUS FIRMIANUS LACTANTIUS, *Divinae institutiones* (Isteni tanítások) 3, 19, 14.

van. Oly annyira, hogy nem is lehet egyértelműen megítélni, vajon a természet az embernek inkább jó anyja, vagy rideg mostohaanyja volt-e. 2. Mindenekelőtt, valamennyi élőlény közül egyedül az embert ruhazza fel mások tulajdonával. A többiekét változatos módon befedte páncéllal, kéreggel, bőrrrel, tüskével, bozontos szőrrel, kemény szőrrel, vékony szőrzettel, pihével, tollazattal, pikkellyel, gyapjas bőrrrel; a fatörzseket is megvédte – olykor kettős – kéreggel a fagytól és a hőségtől. Csak az embert veti ki magából csupaszon és a puszta földön a születése napján, hogy rögtön nyöszörögjön, sírjon, és – oly sok élőlény közül egyedülként – könnyezzen, méghozzá mindezt mindjárt az élet kezdetének a legelején. Ezzel szemben, Herculesre, az a bizonyos korai csecsemő mosoly, még a legkorábbi sem jelenik meg senkinek az arcán a negyvenedik nap előtt. 3. Ilyen kezdettel lép ki az ember a fényre, és folytatja az életét minden testrészában azoknak a kötelékeknek a béklyójába zárva, amelyeket még a háziasított vadállatok sem viselnek el. Tehát, miután szerencsésen világra jött, kezét-lábát összekötve, sírva fekszik az az élőlény, aki arra született, hogy a többi fölött uralkodjon, és büntetésekkel kezdődik az élete csupán azért az egyetlen bűnért, hogy megszületett. Ó milyen esztelenek azok, akik ilyen kezdetek után azt gondolják, hogy büszkeségre születtek! 4. Az erő első megsejtése, az idő első adománya egy négy lábúhoz teszi hasonlatossá. Mikor teszi meg az ember az első lépéseket? Mikor kezd beszélni? Mikor lesz elég erős a szája ahhoz, hogy megrágya az ételt? Milyen sokáig pulzál a feje teteje, jeleként annak, hogy valamennyi élőlény között az ember a leggyengébb! Aztán ott vannak a betegségek és a sokféle bajra kitalált orvosságok, de ezek hatását is rövid időn belül új betegségek győzik le! Továbbá a többi élőlény megérzi a természetében rejlő lehetőséget, az egyik a fürgeségét használja ki, a másik a gyors repülését, megint másik az úszni tudását: az ember semmit sem tud, csak ha megtanítják, sem beszélni, sem járni, sem enni. Röviden, a természetéből adódóan, saját magától nem képes semmire, csak sírni! Ezért sokan voltak, akik úgy vélekedtek, hogy legjobb meg sem születni, vagy a lehető leggyorsabban meghalni.⁹

A görög-római ókor az embert elsősorban a természet- és a morálfilozófia kontextusában értelmezte, miként Aristotelés és Lucretius. Az idősebb Plinius, akinek gondolkodásmódját ugyan áthatotta a sztoikus filozófia,¹⁰ 37 könyvből álló enciklopédiájában, a *Naturalis historiában* az embert kozmológiai keretbe helyezte, és abban értelmezte. Plinius a Természet egészére (*rerum natura*) vonatkozó valamennyi ismeretet kívánta összefoglalni, azonban a kozmosz középpontjába és minden élőlény fölé az embert helyezte. Antropocentrikus világképe nemcsak verbális megfogalmazást kap a műben, hanem abban a narrátori szándékban is kifejezésre jut, amely szerint azért szükséges megismerni a természetet, hogy az ismeretek birtokában képesek legyünk felfedezni azt a célt és azt a módot, amire és ahogyan a gondoskodó természet eredendően hasznos adományait a legmegfelelőbbben használhatjuk.¹¹

⁹ *Nat. hist.* VII 1–4. A szerző fordítása.

¹⁰ Sandra CITRONI-MARCHETTI, *Filosofia e ideologia nella Naturalis Historia di Plinio* = Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II. 36. 5, Berlin – New York, 1992, 3249–3306; GESZTELYI Tamás, *Plinius etikai arculata és viszonya a római értékrendhez*, AntTan XXXVII (1993) 102–110; Mary BEAGON, *Roman Nature. The Thought of Pliny the Elder*, Oxford, 1992, 114–123.

¹¹ *Nat. hist.* praef. 3, 16.

Plinius ember-felfogásának legrészletezőbb leírását enciklopédiájának VII. könyve tartalmazza, amelyet teljes egészében az emberről szóló ismereteknek szentelt. A VII. könyvet *expressis verbis* antropológiának először Heinrich Haeser nevezte orvostudományi munkájában (1875). Az antropológia fogalma, amely modern jelentésben Magnus Hundt 1501-ben megjelent *Anthropologiumára* vezethető vissza, abban a felfogásban alkalmazható a *Naturalis historia* VII. könyvére, ahogy Otho Casmann tette *Psychologia anthropologica* (1596) c. munkájában, amelyben az embernek nemcsak a fizikai, hanem a morális természetét is leírta.¹² Ebben a felfogásban tekintett Plinius is az emberre: biológiai, pszichológiai, tudományos, művészi és morális adottságait, sajátosságait és teljesítményeit egyaránt összegzi a VII. könyvben, amelyet – gyakran alkalmazott narrációs technikával – a fenti moralizáló eszme-futtatással vezet be.

A szöveg alap gondolata az ember és az emberélet ambivalenciája. A narratíva, amely nemcsak konkludál a vizsgált toposzban, hanem további toposzokból építkezik, ezt tematizálja. Plinius szóhasználatában a sztoikus természetfilozófiától áthátolt gondolkodásmódja képeződik le, amelyben a Természet (*natura*) előrelátó gondoskodása (*providencia*) a benne élő lényekről, a gyermekeiről gondoskodó anya metaforájában kap megfogalmazást. Ugyanez a kép tér vissza a *Naturalis historia* végén is, ahol a Természetet minden dolog szülőjeként (*parens rerum omnium Natura*)¹³ aposztrofálja.

A kép az emberről, aki az élőlények közül egyedülként jön a világra meztelenül és ezáltal védtelenül, Platón¹⁴ óta visszatérő toposza az antik irodalomnak. Pliniusi megfogalmazásának – bár más kontextusban – szinte szó szerinti előzménye Cicerónál olvasható:¹⁵ „Közülük egyeseket bőr fed, másokat bozontos bunda, a harmadikon meg tüskék meredeznek; pehely borít némelyeket, míg másokat pikkely takar; egyeseket szarv feyverez föl, mások meg szárnyal menekülnek.” Legszebb megfogalmazását Lucretiusnál találjuk: „S itt van a kis gyerek is, mint kit kivetett a kegyetlen / Hullám, csórén fekszik a földön, nincs szava, nem tud / Mit sem tenni magával, amint kisegélte a fényre / Kínok közben a természet keze anyja hasából, / S bús sírassal tölt el mindent, mint akinek még / Sok gonoszat kell elszenvednie élete sorján.”¹⁶

A csecsemő kiszolgáltatottságát tovább fokozó kötelék és béklyó részben konkrét utalás a pólyára, ami fizikailag köti gúzsba, részben metaforikus megfogalmazása az újszülött ember magatehetetlenségének. A minimális életképesség a felnövekedés első állomásait is jellemzi. Az ember lassan halad előre a fejlődés útján, a többi élőlényel ellentétben nem ismeri fel a vele született képességeiben rejlő lehetőségeit, önállóan nem képes semmire sem, csak tanulással.

A gondolatmenet az ember és a többi élőlény, az újszülött és a felnőtt ember, a csecsemő gúzsba kötöttsége, kiszolgáltatottsága és a felnőtt ember uralkodásra rendeltetett

¹² Heinrich SCHIPPERGES, *Zur Anthropologie des Plinius* = C. PLINIUS SECUNDUS D. Ä., *Naturkunde*, hrsg. und übersetzt von Roderich KÖNIG – Gerhard WINKLER, Artemis & Winkler, Zürich/Düsseldorf, 1996, 297–299.

¹³ *Nat. hist.* XXXVII 205.

¹⁴ PLATÓN, *Prótagoras* 321 c

¹⁵ MARCUS TULLIUS CICERO, *Az istenek természete*, ford. és jegyz. HAVAS László, utószó HAHN István, Bp., Helikon, 1985, II 121.

¹⁶ TITUS LUCRETIVUS CARUS, *A természetről*, ford., bev., jegyz. TÓTH Béla, Debrecen, Alföldi Magvető, 1957, V 212–217. Ugyanerről I. még CICERO, *Az állam* III 1; SENECA, *ad Marciam* XI 3.

szerepe (*itaque feliciter natus iacet manibus pedibusque devinctis, flens animal imperaturum*) között feszülő oppozícióra épül. Így, retorikai képzettségét is megcsillantva teszi Plinius plasztikussá az ember természettől kijelölt helyének és az abban rejlő lehetőségnek, alávetettség és uralkodásra rendeltettség paradoxonját,¹⁷ amely ebben a kontextusban kiterjed a Természetre is: a felnőtt gyermekéről egyébként minden tekintetben gondoskodó anya mostohaként bánik újszülöttével. Mindebből következik – nem Plinius saját, hanem mások véleményeként idézett konklúziója: *Multi extitere, qui non nasci optimum censerent aut quam ocissime aboleri.*¹⁸

Plinius antropológiájának számos témaköre, amelyek a születéstől a halálig ívelő fiziológiai ismereteket tartalmazzák,¹⁹ az ember esendőségére hívják fel a figyelmet. Ez azonban mindig a fizikai szenvedésekkel és a betegségekkel összefüggésben fogalmazódik meg,²⁰ miként itt a VII. könyv bevezetőjében is. Ugyanakkor nagy figyelmet szentel a hasznos emberi tulajdonságoknak, mint a rendkívüli tűrőképesség vagy az emlékezőtehetség, amely az ember életében a legfőbb jó (*necessarium maxime vitae bonum*).²¹ A sajátosan emberi tulajdonságok javarésze azonban nem fiziológiai, hanem morális. Plinius zökkenőmentesen tér át a *memoria* taglalása után olyan értékeknek a bemutatására, mint a *virtus, fortitudo, pietas, ingenium, ars*.²² A katonai erény, a bátorság, az istenek és az ősök tisztelete, a művészi tehetség és a tudományos teljesítmény, amely a közjót szolgálja, olyan értékrendet alkot, amely a *civis Romanus*nak, így Pliniusnak is a sajátja volt. A VII. könyv plasztikus képet ad az ember kulturális fejlődéséről is.²³ Részletesen tudósít olyan találmányokról és felfedezésekről, mint az írás és a zene, a költészet és a retorika, az orvostudomány, az építészet és a festészet, a földművelés, a kereskedelem, a hajózás, a hadművészet.

A teremtett és a teremtő ember, aki alkotó képességgel és határozott morális értékrenddel rendelkezik – valójában ez tematizálódik a VII. könyvben. A sokoldalú tehetség, a képességek és teljesítmények gazdagsága, párosulva a szilárd morális tartással – ebben összegezhető a VII. könyv emberképe. Plinius realista, aki tisztában volt az ember fiziológiai gyengéivel és fizikai esendőségével, sőt az egész élet, még a legkiválóbbak életútjának is, Ianus-arcúságával.²⁴ Mégis, az ember arra rendeltetett, hogy a kozmosz ura legyen (*animal ceteris imperaturum*),²⁵ miként ezt a VII. könyv legelején ki is jelenti: „Principium iure tribuetur homini, cuius causa videtur cuncta alia genuisse natura magna”²⁶

¹⁷ Erről részletesebben a VII. könyv egészével összefüggésben: Mary BEAGON, *The Elder Pliny on the Human Animal. Natural History, Book 7*, Oxford, 2005, 52–56.

¹⁸ *Nat. hist.* VII 4: „Sokan voltak, akik úgy vélekedtek, hogy a legjobb dolog nem megszületni, vagy a lehető leggyorsabban meghalni.”

¹⁹ *Nat. hist.* VII 33–190.

²⁰ BEAGON, *i. m.* (2005) 113.

²¹ *Nat. hist.* VII 88.

²² *Nat. hist.* VII 91–150.

²³ *Nat. hist.* VII 191–215.

²⁴ Ennek számos példáját megmutatja a *Nat. hist.*-ban. L. DARAB Ágnes, *Plinius Természetrája. Anekdotikus narráció és enciklopédikus gondolkodás*, Bp., Gondolat, 2012, 108–114.

²⁵ *Nat. hist.* VII 3.

²⁶ *Nat. hist.* VII 1.

A toposz vándorútján ezért foglal el különleges helyet a *Naturalis historia* VII. könyve. A többi auctor kijelentésével ellentétben egyedül Plinius keres, és talál – nem egyedi esetek alapján adott – magyarázatot a bölcsesség tartalmára, amelyet az emberélet kezdeti kiszolgáltatottságában és fizikai esendőségében határoz meg. Továbbá a gondolatot nem terjeszti ki az emberélet egészére, hanem csak a kezdeti szakaszára korlátozza. A VII. könyv egészének kontextusában szemlélve pedig, a kijelentés végül is súlytalanná válik, mert az antropológiai szöveg egészének a hangsúlya nem a szenvedésekre, hanem a kiteljesedésre helyeződik át. Azokra az adottságokra, amelyekkel a Természet csak az embert ajándékozta meg a Föld valamennyi élőlénye között: az eszességre, a megszerzett és mindig gyarapodó tudásra, és a morális értékekre. Ezért egyedül Plinius nem azonosul a sententiában megfogalmazódó gondolattal, csupán retorikai eszközként alkalmazza. Mások véleményeként idézi fel, hogy annál élesebb, ezáltal hatásosabb legyen a szembeállítás, és így még plasztikusabban mutakozzon meg a maga meglátása: életigenlő világképe, amelyben az embert a tudása, a tehetsége és a moralitása emeli ki a többi élőlény közül, és teszi a kozmosz urává.